

*Корольова Н. О.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри німецької філології**ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «ЧАРІВНА ГОРА»)

Анотація. Статтю присвячено особливостям лексико-семантичного відображення концептів, котрі є ключовими та базисними валоративами поведінки персонажів роману Томаса Манна «Чарівна гора». Зазначено конкретні аспекти сприйняття цих концептів; встановлено мовні складові ядра та периферії їх лексико-семантичних полів. Лексика в сукупності її семантичних зв'язків є важливою складовою системи засобів відображення ментальності німецького народу у творах Т. Манна. Для досягнення її своєрідності важлива як вся сукупність слів, так і їх значення, образотворчі можливості і т.д [1, с. 65]. Семантика лексем, що відображають ментально-поведінкові норми та ментально-психологічні характеристики персонажів творів як суб'єктів ментальності німецького народу нами розкривається за допомогою семантичних складових лексико-семантичних полів. Лексико-семантичне поле – це сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільністю вираження певного поняття [2, с. 59]. Базисне для поля поняття є ідеальним елементом, тоді як інтегровані у поле слова, що знаходяться у певних відношеннях одне з одним, є його матеріальним втіленням. Основою для виділення семантичних полів може слугувати наявність спільного змістового, понятійного значення у системі явищ дійсності, що репрезентуються. Семантичне поле як спосіб відображення мовної картини світу різних народів залежить від національного сприйняття світу. Ядро семантичного поля виражає спільний з поняттям семантичний признак [3, с. 60]. Актуальність статті полягає в орієнтації її проблематики на сучасну парадигму лінгвістичної думки щодо взаємозв'язку мови, культури та мислення народу. Новизну матеріалу визначає встановлення ментально-психологічних рис персонажів творів Т. Манна, яке ґрунтується на інтерпретації семантики та прагматики лексичних елементів, які входять до певних лексико-семантичних полів, що визначаються зазначеними у роботі базовими концептами та виокремленими аспектами їх відображення у свідомості персонажів.

Встановлено, що відображення національної ментальності у творі здійснюється за допомогою мовних засобів, які експліцитно чи імпліцитно маркують лексику, що слугує для характеристики персонажів як суб'єктів ментальності німецького етносу.

Ключові слова: національна ментальність, ментальні риси, лексико-стилістичне поле, мовне відображення, ментально-психологічний портрет, стилістична інтерпретація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема вивчення відображення мовою мисленнєвих структур, притаманних певному етносу, сягає від В. фон Гумбольдта та О.О. Потебні до наших часів. У сучасних дослідженнях національний спосіб сприйняття та розуміння дійсності, що

детермінується сукупністю когнітивних стереотипів нації, визначається як національна ментальність [1; 4; 5; 6]. Вона трактується як своєрідний тип, образ мислення, соціально-психологічні установки, специфічний спосіб сприйняття об'єктивної реальності. Складовими ментальності визначають колективну пам'ять, соціальні уявлення та відносини, колективні емоції, почуття і настрої, норми, цінності та ідеали, національний характер та темперамент, ментальні репрезентації культури, стиль мислення, поведінкові зразки, національна ідентичність – і мову [4; 6; 7]. Розгляд мовного відображення решти складових національної ментальності відповідає панівній антропоцентричній парадигмі. Зауважимо, що, оперуючи поняттям національної ментальності, ми погоджуємося із твердженням П. Дінцельбахера, наведеного ним у передмові до книги «Історія європейських ментальностей», про нестатичну природу ментальності [4, с. 5]. Динаміка її розвитку адаптується до історико-соціальних обставин та епохи існування етносу. Фактично, ми говоримо про історичну ментальність, про ті її особливі, характерні для певного народу риси, які притаманні йому на тому чи іншому етапі розвитку [Там само].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Хоча термін *національна ментальність* став використовуватись у широких наукових колах в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, вже протягом більш ніж 150 років простежуються спроби визначення соціальної, історичної чи психологічної основи для об'єднання людей. Дослідження проводились у руслі соціології, етнопсихології, антропології, соціальної історії, характеризуючись, проте, спільним знаменником – розумінням наявності базису існування того чи іншого народу, що активізує та визначає його культуру, релігію, традиції, побут тощо.

Австрійський дослідник П. Дінцельбахер стверджує, що «національну ментальність можна швидше описати, ніж визначити, оскільки вона виражається в діях» [Цит. за 4, с. 25]. Проте він визначає її як історичну ментальність, зазначаючи, що «вона є сукупністю способів та змістів мислення і світосприйняття, які є визначальними для даного колективу у даний час» [Там само]. Це визначення відображає динамічні характеристики національної ментальності, її здатність трансформуватись відповідно до зовнішніх чи внутрішніх факторів.

Сучасна парадигма наукового знання спрямована на комплексний, антропоцентрично орієнтований підхід до розуміння національної ментальності. Стверджується доцільність аналізу ментальної специфіки етносу у взаємозв'язку із його культурою та мовою як засобом її вербалізації (І.О. Голубовська [1]; А.М. Приходько [7]; О.І. Потапенко [2]; Н.В. Слухай [5]; О.Б. Ткаченко [6]; та ін.).

Мета і завдання статті. Метою статті є виокремлення основних концептів, що є ментальними орієнтирами для персонажів роману Томаса Манна «Чарівна гора». Для досягнення цієї мети було необхідним визначити поняття національної ментальності в гуманітарних науках, провести лексико-стилістичний аналіз мовних засобів, які експліцитно чи імпліцитно відображають характери головних героїв романів, яких ми розглядаємо як суб'єктів ментальності німецького народу, що діють у взаємозв'язку із часопростором твору, відображеною у ньому епохою із властивими їй особливостями культури, норм поведінки, організації побуту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Персонажі творів письменника є суб'єктами ментальності народу. Лексичні, стилістичні та граматичні засоби, визначені у процесі дослідження мови творів, можна вважати маркерами вербалізації їх ментально-психологічних портретів. Основою існування персонажів є певні моральні та психологічні орієнтири – концепти, які формують їх поведінку та реакції на зовнішню дійсність. Виокремлення та встановлення мовних складових лексико-семантичних полів цих концептів містять вказівку на особливості їх відображення у творах та відтворення й сприйняття у свідомості персонажів. Прагнення до порядку (ORDNUNG), цінування часу (ZEIT), повага до пунктуальності, точності (PÜNKTLICHKEIT), бережне ставлення до всього, що пов'язано з домом (HAUS), виконання обов'язку (PFLICHT) є пріоритетними правилами соціальної поведінки персонажів романів Т. Манна; це – концепти, які мають конвенційні мовні форми вираження змісту, віддзеркалюють найсуттєвіші правила взаємодії людей у суспільстві, властиві їм психологічні особливості. Під національною ментальністю розуміємо сукупність варіативних форм світосприйняття, які властиві певним групам людей, об'єднаних у соціальні чи історичні спільноти. Національна ментальність існує на рівні індивідуальної та колективної свідомості, визначає властиві цим людям психологічні особливості, котрі лежать в основі звичаїв і моралі та формують способи їх поведінки стосовно зовнішньої дійсності.

Роман «Чарівна гора» належить до другого етапу творчості Томаса Манна. Спостереження за мовним матеріалом дозволило визначити специфіку сприйняття концепту HAUS / ДІМ у часопросторі роману, виокремити та інтерпретувати складові його лексико-семантичного поля.

Розуміння дому у творі може бути структуроване у межах двох основних аспектів: житла та родини, які є визначальними для лексичних складових ближньої та дальньої периферії лексико-семантичного поля. Особливості часопростору та змістового наповнення роману визначили специфіку сприйняття концепту HAUS як «дім дідуся Ганса Касторпа» та «санаторій «Давос». Таке відображення цього концепту у романі базується на існуванні фактично двох місць, які сприймаються як дім головними героями, зокрема, Гансом Касторпом, розуміння яких ми розглядаємо як вияв процесів свідомості суб'єктів ментальності німецького народу.

Складовими лексико-семантичного поля концепту HAUS у зазначених аспектах виступають мовні одиниці, які характеризують внутрішню організацію будівель, їх складових частин залежно від того, яка функція їм передбачена, лексеми, які номінують внутрішнє оздоблення приміщень. Ці мовні одиниці формують ближню периферію зазначеного лексико-семан-

тичного поля. Дальню периферію становлять номінації людей, що там проживають – членів родини або, відповідно, персоналу санаторію як його функціональної складової частини, а також, залежно від контексту, емоції, які описують ставлення до зазначених складових суб'єктами роману.

Спостереження за лексичними складовими двох наведених нижче фрагментів тексту надало можливість встановити складові лексико-семантичного поля концепту у плані його сприйняття як санаторію «Давос». У першому фрагменті мова йде про первинний опис санаторію під час прибуття туди Ганса, який вважав, що приїхав на декілька тижнів відвідати кузена, а в другому – міститься детальне зображення кімнати, яка стала для головного героя домом на довгі роки:

Gleich zur rechten, zwischen Haustor und Windfang, war die Concierge-Loge gelegen, und von dort kam ein Bediensteter von französischem Typus, der, am Telefon sitzend, Zeitungen gelesen hatte, in der grauen Livree des hinkenden Mannes am Bahnhof ihnen entgegen und führte sie durch die wohl beleuchtete Halle, an deren linken Seite Gesellschaftsräume lagen [8, S. 20].

Die Tür war doppelt, mit Kleiderhaken im inneren Hohlraum. Joachim hatte das Deckenlicht eingeschaltet, und in seiner zitternden Klarheit zeigte das Zimmer sich heiter und friedlich, mit seinen weißen, praktischen Möbeln, seinen ebenfalls weißen, starken, waschbaren Tapeten, seinem reinlichen Linoleum-Fußbodenbelag und den leinenen Vorhängen, die in modernem Geschmacke einfach und lustig bestickt waren [8, S. 21].

Мовними одиницями, складовими ближньої периферії лексико-семантичного поля у зазначених контекстах є іменники *das Haustor* (ворота будинку), *der Windfang* (тамбур), *die Concierge-Loge* (місце консьєржа), *die Halle* (зал), *die Tür* (двері), *der Kleiderhaken* (гачок для одягу), *der Hohlraum* (порожній простір), *das Zimmer* (кімната), *die Möbel* (меблі), *die Tapeten* (шпалери), *der Linoleum-Fußbodenbelag* (лінолеум), *die Vorhänge* (гардини), дієслово, яке характеризує місцезнаходження складових будинку, – *liegen* (лежати, бути розташованим), а також лексеми, які описують їх якісні ознаки – *wohl beleuchtet* (добре освітлений), *weiß* (білий), *heiter* (світлий), *friedlich* (мирний, спокійний), *praktisch* (практичний), *stark* (міцний), *waschbar* (придатний для прання), *reinlich* (чистий), *leinen* (льняний).

Прагнення до порядку ми розглядаємо як один із базисних та значимих у системі цінностей персонажів роману Т. Манна «Чарівна гора» як суб'єктів ментальності німецького народу (інтелігенція передвоєнного часу).

Мовний матеріал твору дозволив нам встановити особливості сприйняття концепту ORDNUNG / ПОРЯДОК персонажами твору та виокремити основні складові його лексико-семантичного поля на основі таких аспектів його відображення: Прагнення до впорядкування зовнішньої дійсності; Організація функціонування суспільства та Розпорядок дня. Останнє виокремлено нами на основі врахування важливої ролі розпорядку життя персонажами роману.

Спостереження за лексикою поданого далі фрагменту тексту дозволило встановити складові лексико-семантичного поля концепту ORDNUNG / ПОРЯДОК як необхідності дотримання чіткого розпорядку дня у санаторії:

Der Normaltag war klar gegliedert und fürsorglich organisiert, man kam rasch in Trott und gewann Geläufigkeit, wenn man sich seinem Getriebe einfügte. Im Rahmen der Woche jedoch

und größerer Zeiteinheiten unterlag er gewissen regelmäßigen Abwandlungen, die sich erst nach und nach einfanden, die eine zum erstenmal, nachdem die andere sich schon wiederholt hatte; und auch was die alltäglichen Einzelercheinungen von Dingen und Gesichtern betraf [8, S. 148].

Наведений фрагмент тексту характеризує організацію життя в санаторії на основі дотримання правил, які базувались на строгому розподілі часу у розпорядку дня та тижня серед його мешканців. Тому, на нашу думку, у наведеному контексті лексико-семантичне поле концепту ORDNUNG / ПОРЯДОК формують мовні одиниці, які відносяться до регламентації існування у межах лікувального санаторію.

В першу чергу ми відносимо сюди іменники *der Normaltag* та *die Hausordnung*, які відображають розуміння наявності чіткого розпорядку як норми існування та як важливої частини зовнішнього світу. Життя за погодинним та поденним розкладом є, на думку пацієнтів, закономірним, а з часом єдино можливим. Тому до лексичних складових аспекту сприйняття порядку як необхідності дотримання розпорядку дня ми відносимо дієслова *gliedern* (розділяти), *organisieren* (організувати), прикметники *fürsorglich* (обайливо), *regelmäßig* (регулярно) та іменники *der Rahmen* (рамка, межа) і *die Zeiteinheit* (одиниця часу). Семантика цих мовних одиниць характеризує упорядкованість проведення часу та життя у санаторії. У сприйнятті мешканців воно інтерпретується як необхідність уніфікованого та строго організованого плану життя, як процес, що підпорядковується закономірностям та є характеристикою прагнення впорядковувати дійсність: все відбувається регулярно та за планом, у межах встановленого часу.

Специфіка роману «Чарівна гора», у порівнянні з іншими творами Т. Манна, полягає в інтерпретації та зображенні часу у двоплановому відношенні: з одного боку, перед читачем постає історичний період часу перед Першою світовою війною; а з іншого, час у діалогах персонажів та автора із читачем розглядається як логіко-філософська категорія. Це виявило себе у мовному відображенні концепту ZEIT / ЧАС та визначило особливості критеріїв виокремлення складових його лексико-семантичного поля у творі.

Розуміння часу як певного лінійного історичного періоду реалізує важливий аспект його сприйняття персонажами твору: час як фізична величина. Лексичні одиниці, які характеризують особливості ZEIT / ЧАС у романі, формують ближню периферію його лексико-семантичного поля.

Концепт ZEIT / ЧАС у свідомості персонажів твору є також філософською категорією. Складовими лексико-семантичного поля у зазначеному аспекті є мовні одиниці, семантика та контекстуальний елемент значення яких імпліцитно чи експліцитно містить характеристику часу, об'єктивовану в розмовах героїв або їх роздумах. Вони формують дальню периферію лексико-семантичного поля. Ядром мовної об'єктивації сприйняття часу у творі ми вважаємо іменник *die Zeit* (час).

У поданому далі фрагменті тексту ми спостерігаємо приклад мовного вираження такого аспекту сприйняття часу персонажами твору, оскільки він відображає роздуми головного героя Ганса Касторпа про час, його виміри та усвідомлення.

«Was ist denn die Zeit?» fragte Hans Castorp und bog seine Nasenspitze so gewaltsam zur Seite, daß sie weiß und blutleer wurde. «Willst du mir das mal sagen? Den Raum nehmen wir

doch mit unseren Organen wahr, mit dem Gesichtssinn und dem Tastsinn. Schön. Aber welches ist denn unser Zeitorgan? Willst du mir das mal eben angeben? Aber wie wollen wir denn etwas messen, wovon wir genaugenommen rein gar nichts, nicht eine einzige Eigenschaft auszusagen wissen! Wir sagen: die Zeit läuft ab. Schön, soll sie also mal ablaufen. Aber um sie messen zu können...warte! Um meßbar zu sein, müßte sie doch gleichmäßig ablaufen, und wo steht denn das geschrieben, daß sie das tut? Für unser Bewußtsein tut sie es nicht, wir nehmen es nur der Ordnung halber an, daß sie es tut, und unsere Maße sind doch bloß Konvention, erlaube mir mal...» [8, S. 95].

Складовими лексико-семантичного поля у цьому фрагменті виступає іменник *die Zeit*, який є його ядром, а також лексеми, семантика яких містить характеристику цієї категорії, способів і можливостей її вимірювання та сприйняття. Ми відносимо сюди іменники *das Bewußtsein* (свідомість), *die Maße* (мірло), прикметники *meßbar* (придатний до вимірювання), *gleichmäßig* (рівномірний), дієслова *messen* (вимірювати) та *ablaufen* (минати).

Відображення PFLICHT / ОБОВ'ЯЗОК у романі «Чарівна гора» характеризується, на нашу думку, кореляцією з основним аспектом його розуміння персонажами твору – обов'язком перед зовнішнім світом. Зауважимо, що під поняттям «зовнішній світ» ми розуміємо як обставини та фактори соціально-культурних реалій, так і людей, що оточують персонажів. У наведеному нижче фрагменті з роману мова йде про переживання Ганса Касторпа під час поїздки до гірського санаторію «Давос», який розташований далеко від його дому:

Zwei Reisetage entfernen den Menschen – und gar den jungen, im Leben noch wenig fest wurzelnden Menschen – seiner Alltagswelt, all dem, was er seine Pflichten, Interessen, Sorgen, Aussichten nannte, viel mehr, als er sich auf der Droschkenfahrt zum Bahnhof wohl träumen ließ [8, S. 12].

У контексті складовими лексико-семантичного поля ми вважаємо іменник *die Pflichten*, який є його ядром, а також іменники *die Interessen* (інтереси), *die Sorgen* (турботи), *die Aussichten* (перспективи). Ці лексичні елементи використані у синонімічному відношенні і відображають розуміння обов'язку Гансом Касторпом. У синонімічній парадигмі складових ми вважаємо помітним зовнішнє спрямування відчуття зобов'язання, спрямованого на навколишню дійсність: зацікавлення, перспективи, турботи спрямовано на взаємодію з реаліями оточуючого світу.

В романі «Чарівна гора» пунктуальність у розумінні персонажів твору – це необхідність чітко дотримуватися часових валоративних фіксованих координат та реалізувати всі дії відповідно до їх меж. Лексико-семантичне поле мовного відображення цього соціального фактора у романі формують мовні одиниці, які номінують усвідомлення необхідності виконувати дії у відведений для них час. У поданому далі фрагменті тексту роману мова йде про ставлення Йоахіма до недотримання норм пунктуальності, навіть якщо це стосується вчасного приходу на сніданок:

Wie lange es dauerte, wußte er nicht. Als der Zeitpunkt gekommen war, ertönte das Gong. Aber es rief noch nicht unmittelbar zur Mahlzeit, es mahnte nur, sich bereitzumachen, wie Hans Castorp wußte, und so blieb er noch liegen, bis das metalische Dröhnen zum zweitenmal anschwell und sich entfernte. Als Joachim durch das Zimmer kam, um ihn zu holen, wollte Hans Castorp sich

umziehen, aber nun erlaubte Joachim es nicht mehr. Er haßte und verachtete Unpünktlichkeit. Wie man denn vorwärtskommen wolle und gesund werden, um Dienst machen zu können, sagte er; wenn man sogar zu schlapp sei, um die Essenszeit einzuhalten. Da hatte er natürlich Recht, und Hans Castorp konnte lediglich darauf hinweisen, daß er ja nicht krank, dafür aber im höchsten Grade schläfrig sei. Er wusch sich nur rasch die Hände; dann gingen sie in den Saal hinunter, zum drittenmal [8, S. 106].

У зазначеному контексті складовими лексико-семантичного поля є такі лексеми: *der Zeitpunkt* (момент), *die Unpünktlichkeit* (непунктуальність), *hassen* (ненавидіти), *verachten* (зневажати), *vorwärtskommen* (розвиватися), *kommen* (приходити), *einhalten* (дотримуватися), *schlapp* (в'ялий, слабкий). Виокремлені лексеми відображають процеси свідомості персонажів, які стосуються відсутності вміння виконувати ті чи інші дії вчасно та їх інтерпретацію, як показника неповноцінності людини, маркера її нездатності повноцінно функціонувати у суспільстві та розвиватись. Така форма розуміння пунктуальності у свідомості персонажів твору, молодшої інтелігенції, яка живе в час перед Першою Світовою війною, вказує на базисну та ключову роль даного концепту у системі цінностей тогочасного німецького етносу.

Висновки та перспектива подальшого дослідження.

Отже, у контексті спостереження за мовою роману Т. Манна «Чарівна гора» було виокремлено п'ять базисних концептів, які є визначальними для буття персонажів творів: HAUS, ORDNUNG, ZEIT, PFLICHT, PÜNKTlichkeit. Встановлення зазначених вище концептів, їх ролі у системі цінностей персонажів та окреслення ближньої та дальньої периферії було виконано у контексті особливостей описаної у творі епохи із її культурними, світоглядними, ціннісними нормами. Аспекти сприйняття того чи іншого концепту, на основі яких розмежовувалась ближня та дальня периферії, релевантні до роману і окресленого у ньому часопростору.

Перспектива дослідження ментальності німецького народу у творах письменника полягає, у першу чергу, в розширенні кола романів, за якими проводиться спостереження, та у порівнянні особливостей ментально-психологічних характеристик персонажів великих та малих прозових творів.

Література:

1. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу: монографія / Ірина Олександрівна Голубовська. [2-е вид., випр. і доп.]. К.: Логос, 2004. 284 с.
2. Потапенко О.І. Лінгвоконцептологія. Монографія: вид. 2-ге. К.: Освіта України, 2011. 336 с.
3. Бацевич Ф.С. Лінгвалізація світу: гуманітарні переваги та онтологічні загрози. *Мовознавчий вісник*. Збірник наукових праць. Черкаси, 2010. Вип. 11. С. 8–13.
4. Історія європейської ментальності. Серія: Культурологія / заг. ред. Петера Дінцельбахера. К.: Літопис, 2004. 722 с.

5. Слухай Н.В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовнокультурного феномена. Мовні і концептуальні картини світу. №7. К. 2002. 464 с.
6. Ткаченко О.Б. Мовні критерії національної ментальності. *Нова філологія*. № 1. 2001. С. 23–65.
7. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 322 с.
8. Mann Th. *Der Zauberberg*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 1991. 1234 S.

Korolova N. National mentality in the mirror of (on the material of the novel "The Magic Mountain")

Summary. The article deals with the peculiarities of lexical and semantic reflection of concepts, which are the basic valoratives of the behavior of the characters of Thomas Mann's novel "The Magic Mountain". Specific aspects of perception of these concepts are indicated; the linguistic components of the core and the periphery of their lexical-semantic fields are established. Lexis in the complex of its semantic connections is an important component of the system of means of reflecting of the German mentality in the works of T. Mann. The whole complex of words and their meanings, visual capabilities, is important for understanding of its originality [1, p. 65]. The semantics of lexical elements, that reflect the mental and behavioral norms and mental and psychological specific features of the characters of the novel as subjects of the mentality of the German people is indicated through the semantic components of lexical-semantic fields. The lexical-semantic field represents a complex of linguistic units, which express the certain concept [2, p. 59]. The basic concept is an ideal element, while the integrated words, which are in a certain interrelation with each other, are its material embodiment. The basis for the selection of semantic fields can be formed by the common semantic, conceptual meaning, which are represented in the system of phenomena of reality. The semantic field depends on the national perception of the world and represents a way to reflect the linguistic view of the world of different people. The core of the semantic field and the concept express the same semantic features [3, p. 60]. Actuality of the article is related to the modern paradigm of linguistic researches in regards to the interrelation of language, culture and thinking of the people. The originality of the material is determined by the establishment of mental and psychological traits of characters in the novel, which is based on the interpretation of semantics and pragmatics of lexical elements, which are part of certain lexical and semantic fields.

It is established that the reflection of the national mentality in the roman is carried out with the help of linguistic means, which explicitly or implicitly mark the lexis, used for description of the characters as subjects of the German mentality.

Key words: national mentality, mental features, lexical-semantic field, language expression, mental-psychological portrait, stylistic interpretation.